

Мінаков М.А.,
докторант Національного університету
"Києво-Могилянська Академія"

Теорія пізнання і аналітична філософія

1. У статті "Смисл і референція: імплікації теорії досвіду в аналітичній філософії мови" (Сентенції, № 2, 2003) я порушив питання про теорію досвіду, яку імпліковано в логіко-філософських позиціях Г. Фреґе, Б. Рассела і В. Вітґенштайна, і доводив, що теорія досвіду присутня в текстах зазначених філософів і становить інтерес як спроба розгляду проблематики досвіду в мисленні, що відмовляє гносеології в праві перебувати серед філософських дисциплін. Було також поставлено питання про підстави відмови від теорії пізнання в рамках аналітичної філософії мови.

Проблемою відмови від теоретико-пізнавальних питань у філософії, яка з'ясовує питання про істинність і межі наукового знання, не можна легковажити. Чому треба відмовитися від питання: "Як можливе пізнання взагалі" на користь питання: "Як можливо репрезентувати те, що є"? Відповідь спробую дати в пропонованій статті, присвяченій аналізу критики теорії пізнання з позицій "Логіко-філософського трактату" В. Вітґенштайна.

Обмеження текстом Трактату пояснюється тим, що його, власне, і було написано для відповіді на питання "Як можлива мова як засіб репрезентації (Darstellung)". Автор найпоспідовніше обстоює позицію відмови від гносеології як психологічної дисципліни, тобто однієї з природничих наук. Щоправда, на додаток до цього тексту я звертатимусь ще до тої його найважливішої частини, про яку, як казав сам Вітґенштайн, він промовчав у Трактаті. Звісно, в цьому напівжарті Вітґенштайна йшлося передусім про "те, про що слід мовчати", тобто про те, про що він, згідно зі своїм кредо, не міг промовити. Однак сам філософ був не тої вдачі, щоби утаїти щось хоча б від себе. Тому плідним читанням Трактату буде тільки те, що супроводжується читанням нотаток, які зібрано під назвою "Щоденники 1914 - 1916 років". Паралельне читання Трактату і Щоденників дадуть нам змогу зрозуміти антигносеологічні позиції Вітґенштайна і його однодумців та послідовників.

2. Як визначає Вітґенштайн місце теорії пізнання у філософії та філософській логіці? Було б правильно сказати, що це був його першочерговий інтерес. Молодий Вітґенштайн не так вже й цікавився теорією пізнання. Його цікавила сутність мови. Він запитував себе про те, як можна описати світ через систему репрезентацій. Як символи можуть позначати багатоманітність феноменів? Як мова може промовляти про те, як є світ та як він не є? Він ставив у залежність питання про те, яким має бути світ, від питання, як має бути структуровано мову для того, аби були можливі прості стани справ та відповідні їм позначення? У "Логіко-філософському трактаті", який спочатку мав красномовну робочу назву "Речення" (Der Satz), Вітґенштайн намагався дати вичерпні та задовільні відповіді на ці питання в межах логіко-філософського дослідження мови. Це означало також, що відповісти на зазначені питання він намагався через розвиток теорії значень, яку започаткували Фреґе і Рассел.

Очевидно, що будувати власну теорію пізнання для Вітґенштайна було зайвим: він вважав, що аналіз мови становить підґрунтя для пошуку відповідей на всі справжні філософські питання. Тож теорія пізнання з'явилася у нього не внаслідок інтересу до пізнання як такого, а через те, що "аналіз значення не є завершеним без теоретико-пізнавального визначення очевидності та тих когнітивних претензій, що їх вона виправдовує" [1, 58]. Або, як писав у вступі до першого видання Трактату Бертран Рассел: "Найперше в праці розглянуто логічну структуру речень і природу логічного висновку. Потім ми успішно переходимо до теорії знання..." [6, 8]. Власне, теорія пізнання стала темою дослідження з боку Вітґенштайна не через цікавість до неї, а через її нецікавість. При цьому в Трактаті теорія пізнання посіла важливе місце разом із психологією та логікою.

3. Незайвим буде нагадати, що оновлення філософії на початку Нового часу відбувалася разом із зневірою в аристотелівській логіці та її схоластичному продовженні. Логіка втратила те важливе значення, яке вона традиційно мала впродовж багатьох століть. У межах новочасної філософії вона існувала переважно у формі логіки дослідження. У такій формі філософська логіка страждала на "психологізм". Найкраще цю хворобу сформулював П. Гакер, коли твердив: "Те, що логіку підпорядковано психології, генетичним описам того, як відбувається творення поняття, вважалося засобом аналізу понять і трималося на інтроспекції як джерелі філософського пізнання" [1, 58]. Епістемологічні інтроспекції базувалися на переконанні, що аналізувати пізнання треба в поняттях "ментального споглядання" та в термінах узгодження і неузгодження уявлень. Така

епістмологічна логіка досягла розквіту в XIX ст. у психологічній школі в Німеччині та у філософії Дж.С. Міла в Англії.

Водночас розквіт психологізму у філософії супроводжувався посиленням критики цього напрямку. Першими атаку почали неокантіанці, зокрема Ф.А. Ланґе і Г.Коген. Однак на місце явно психологічної гносеології було запропоновано трансцендентально-філософську гносеологію, цікавість якої до генезису й утворення понять лишалася незмінною. Антипсихологічну критику продовжив Гуссерль, який присвятив перший том "Логічних досліджень" з'ясуванню помилок психологізму в філософії. Тож, коли серед критиків психологізованої філософії з'явився Фреґе, він не був першим.

Та, попри це, його критика була вирішальною. Мислитель вважав, що теорія пізнання і психологізована логіка взаємопов'язані. Помилковість їх полягала в тому, що вони пов'язували істину з пізнанням. Цей зв'язок, своєю чергою, призвів до помилки у визначенні того, що таке поняття. Фреґе наполягав на тому, що речення істинне поза тим, чи вважає його хтось істинним чи ні [9, 22 і далі]. У доведенні істинності речення не важать ті умови, за яких людина здатна судити про його істинність. У поняття немає історії, рефреном звучало у Фреґе. Вони не зростають в свідомості як листя на деревах. Звісно, поняття не є чимось дійсним чи сприйманим. Однак тільки психологізм може схилити нас до думки, що "не-дійсне" означає суб'єктивне чи "ментальне" (психічне). Фреґе відмовився від отождоження об'єктивного і сприйнятого в відчуттях, тобто даного в "безпосередньому досвіді". Він вірив у об'єктивність понять, які чекають на те, аби їх відкрили. Тобто пізнання понять не є процесом їхнього творення. Це - процес їх дослідження. А це означає, що пізнання не створює свій предмет. Нехай науці потрібні століття для того, аби знайти поняття в його чистоті. Але це аж ніяк не означає, що не цілком знайдені поняття є хибними. Вони просто не зовсім досліджені. Той опис походження джерел уявлення, який здійснює теорія пізнання, не має жодного стосунку до визначення істинності того чи іншого поняття. Теорія пізнання як така взагалі не має права давати дефініцію поняття. Те, що епістемологія подає як "історію поняття", є історією нашого пізнання поняття і нашого вжитку слів. Коли, скажімо, у визначенні поняття застосовують неоднозначне поняття "уявлення", то розрізнення між сприйняттям та об'єктивним губиться вже на ранньому етапі, через що дійсне чи сприймане вважають таким, що складається з уявлень. Психологізовані дефініції понять спричиняють логічну непослідовність та теоретико-пізнавальний абсурд: якщо все мислення складається з продуктів та зв'язків уявлень, якщо суб'єкт і предикат однаково є уявленнями, то цим самим підважується поняття об'єктивності та істинності.

Саме логічна непослідовність є причиною теоретико-пізнавального ідеалізму, твердив Фреґе. Проте уявлення про Місяць - це ще не сам Місяць, а число "один" не є тим уявленням, що я про нього маю. Дослідження уявлень належить психології, а дослідження чисел та всього іншого, що походить зі сфери об'єктивного, не має жодного стосунку до цієї науки. Психологізм у філософії порушує методичний принцип логіки, за яким про значення слів слід питати в контексті речення. Порушення цього принципу призводить до неможливості розуміння [10]. Закони логіки є законами справжнього буття, але відмінні від історичнозумовлених законів граматики та від нормативних законів природи. Логіка і математика науки точні та певні, що докорінно відрізняє їх від психології. З огляду на розрізнення психології і точних наук, Фреґе висуває тезу про принцип чистоти, про необхідність "постійно розрізняти психологічну форму і логічну, суб'єктивну і об'єктивну" [9, 12]. У такий спосіб він викидає теорію пізнання з центру уваги логічно виправданої філософії.

4. Висновки Фреґе мали великий вплив на Вітґенштайна. У тезі 4.1121 Трактату останній доводить, що логіка становить основу філософії. Психологія є природничою наукою і тому не може бути частиною філософії. Теорія пізнання є незначною частиною філософії і зводиться до рівня філософії психології. На думку Вітґенштайна, теорія пізнання складається з легітимних способів виправдання когнітивних претензій. А коли так, то вона навіть вужча за філософію психології. У теорії пізнання йдеться про те, аби дати адекватний опис психологічних понять з огляду на опис пізнавальних спроможностей (знання, гадка, пригадування, уявлення, думання і розуміння). Спроможності свідомості в цьому ряді вужчі за обшир спроможностей свідомості, які вивчає психологія.

Проте, як ми вже зазначали, теоретико-пізнавальна діяльність пов'язана з виправданням принципу очевидності. Очевидність лишається важливою проблемою і для Вітґенштайна. Однак він відмовляє теорії пізнання у логічності постановки своїх питань. Відповідь на теоретико-пізнавальні питання, пов'язані з природою судження і уявлень, полягає в правильному оформленні речень. Вітґенштайн розглядає їх разом із проблемою індукції чи знання про майбутні судження. Він наполягав на тому, що ми можемо знати майбутнє, якщо з одного складу стану справ можемо висновувати інший склад стану справ [від тези 5.135 до тези 5.1361]. А на це ми були б здатні тільки в тому разі, якби каузальне відношення могло б завершуватися справжнім необхідним взаємозв'язком. Насправді це не так. Віра в каузальний взаємозв'язок є лише забобоном. Ми не можемо знати, що сонце зійде завтра [6.36311]. У нас немає підстав знати щось про майбутнє. Наша віра визначена нашим прийняттям індуктивного методу, за яким обирають найпростіший закон, що відповідає нашим минулим досвідам. Індукція, як і метод теорії пізнання, не має жодного логічного виправдання. Єдине їх виправдання - психологічне. Основи теорії пізнання полягають у відступі від правил логіки, якого припускаються 1) задля наголосу на глибинному зв'язку тез і неминучих наслідків цих тез та через переконання, що 2) всі умовиводи відбуваються на основі принципу тавтології. Сподівання, судження, наказ, уявлення та питання - це теми психології, а не філософії.

Замість теоретико-пізнавального питання про умови можливості питання Трактат ставить питання про те, як

можлива мова як засіб репрезентації. Відповідь вбачається у теорії спільної структури, що за контекст має останню тезу: "Про що взагалі можна говорити, те можна висловити чітко. Про що немає змоги говорити, щодо того слід мовчати" [теза 7]. Цей висновок відсилає нас до вимоги Фреґе: смисл має бути абсолютно визначений. Отож, теорія значення Вітґенштайна уможливила знищення засновку питань теорії пізнання через зв'язок теорії спільної структури та вимоги визначеності смислу.

5. Вітґенштайн висуває тезу про структурну спорідненість речення, опису і світу. Так, він твердить: "Виявити сутність речення означає виявити сутність будь-яких описів, а отже, сутність світу" [5.4711]. Тож через аналіз речення (der Satz) можна вийти на структуру, що є спільною і для світу. Тобто знання, умови наявності якого вивчала теорія пізнання, можна досягти за допомогою аналізу мови.

Вітґенштайнове учення про речення є осередком філософії мови, як її подано у Трактаті. Положення цього учення такі. Речення мов, якими ми користуємося, складені. Хоча чимало речень повсякденної мови здаються нескладеними і простими, аналіз речень за означеннями у Рассела показує, наскільки далекосяжними є помилки, спричинені цією ілюзією. Складені речення складено з простих чи атомарних речень. У цьому разі, з огляду на розрізнення смислу і значення речень, складені речення - це функції істинності атомарних речень. Смисл складених речень - це множина умов істинності, які визначено через смисл їх елементів і які можна оприятити через таблиці істинності. А смисл атомарного речень - функція його елементів.

Нагадаймо, що смисл речень не залежить від їх фактичної цінності з огляду на істину. Однак елементи простих речень, що мають смисл, мають безпосереднє відношення до світу. Тож і логічний аналіз як програма майбутньої філософії апіорі можливий.

Частина теорії речень Вітґенштайна, що стосується елементарних чи атомарних речень, надзвичайно важлива. Вчений наполягає на логічній незалежності елементарних речень. Поняття елементарних речень має подвійне значення для опису сутності мови і сутності світу. Таке речення, хоч і є простим, неподільним і елементарним, має складену структуру: воно складається з виразів. Вираз - це та частина речення, що додає/становить частку смислу речення [3, 31]. Вираз має форму і зміст. Його форму визначають синтаксичні правила, які визначають всі смислоємні можливості комбінацій інших виразів. Форма вираження також передує формам можливих речень і визначає їх. Елементарні вирази елементарних речень це імена, описувані комплекси, пра-знаки, що непридатні до дальшого аналізу. Ці знаки, згідно з правилами логічного синтаксису, поєднуються в речення, які здатні описати будь-який стан справ, а логічний синтаксис знаків не залежить від їх значення [3, 33]. Ієрархія частин речень показує ілюзорність суджень, в яких вирази повсякденних мов сприймаються за прості й прозорі. Лише аналіз речення має встановити ті правила, за якими можна виявити істинність речення і його смисл(и), а також правила їх, речень, застосування.

Однак теорія спільної структури має пояснити зв'язок імен і змістів. На додаток до правил застосування елементарних речень має бути ще метод проектування, який би приписував формам імен певні змісти. Правильній формальній системі мають підпорядковуватися елементи світу, якщо мова справді має спроможність репрезентувати стани справ у світі. Тому аналіз речення має ґрунтуватися на аналізі імені.

Аналіз імен, до речі, є надзвичайно метафізичною частиною Трактату, що спирається на семантику Вітґенштайна. Цю метафізичність можна виразити таким приписом: аби імена мали певне значення, їхні елементи мають бути підпорядковані світові. Водночас імена мають значення тільки в (елементарних) реченнях. Тож структура простого речення має відповідати структурі світу, а підпорядкування імені світу репрезентує те, що є значенням. Фактично йдеться про те, що значення логічних імен - це простий предмет. Тобто предмет і є значенням. Важливим пунктом цієї частини теорії спільної структури є потреба в простих, непіддаваних аналізу предметах, які відображають відношення між мовою і світом. Ці прості предмети мають бути нерозкладними. Вони - субстанція світу. Лише так можна звести основу для певності мови. Простий предмет - це той репер, до якого може відсилати людина щоразу, коли твердить про факти.

Вітґенштайн лишає нез'ясованою природу простих предметів. Він обмежується постулатом: прості предмети мають існувати, адже ми можемо сказати щось хибне, але таке, що має смисл і відсилає до уявлення про те, як воно не є насправді.

Для кращого розуміння ролі простого предмета Гакер запропонував цікаву паралель. Він писав: "Я вважаю, що поняття простого предмета - це незнищенна субстанція світу, яка перебуває в постійному становленні і походить від Расселового поняття "термін"" [1, 68]. Гакер має всі підстави висувати таку гіпотезу. За Расселом, термін "є тим, що завжди може бути предметом мислення, чи тим, про що йдеться в будь-якому істинному або хибному реченні, чи тим, що можна порохувати" [2, 43]. Він же визначає синоніми терміна як "єдність", "індивід" та "сутність". Терміни, за Расселом, мають буття навіть тоді, коли вони не існують. Для Рассела незмінні і незнищенні терміни поділяються на речі й поняття: речі - це пункти та моменти, поняття - їх атрибути. Тож, і в цьому розумінні ми можемо помітити синтетичну природу поняття, який водночас є і річчю, і атрибутом речей.

Функція предмета в Трактаті полягає в тому, щоб створювати для мови умови перебувати у зв'язку зі світом. У "Щодениках" Вітґенштайн також писав про те, що методи проекції (Projectionsmethode) надають іменам унікальної властивості завдяки простим елементам фактів: "і якщо загальний опис світу є шаблоном світу, то

вони (елементи фактів. - М.М.) прив'язують імена до світу так, що ті цілком покриваються світом" [3, 144]. Імена мають таку структуру, що забезпечує зв'язок мови і світу. Але вони не є єдиним елементом зв'язку зі світом. Справді, мова може репрезентувати стани справ, оскільки вона має спільну структуру зі світом. Та імена мають значення лише в реченнях, а предмети можуть існувати лише у зв'язці з фактами. Форма імені визначає його логіко-синтаксичні категорії та способи, в які це ім'я може складати оформлені речення. Форма предмета визначає спосіб його перебування у світі. Тому форма предмета є його онтологічною категорією. А зв'язок імен у реченні становить можливий зв'язок предметів і стану справ. При цьому можливі зв'язки предметів разом покладають межі будь-якого можливого світу. Отже, сукупність елементарних речень описує будь-який можливий світ. Тобто, коли предмети, про які йдеться в елементарному реченні, упорядковано так, як це описано в цьому реченні, то таке речення істинне. Вся сукупність істинних елементарних речень становить повний опис світу. Тож світ - це така сукупність фактів, які можливо описати засобами мови.

6. З огляду на такі положення теорії спільної структури можна зрозуміти і критичне ставлення Вітгенштайна до епістемології. Я би так відтворив логіку заперечення важливості епістемології. По-перше, смисл речення полягає в умовах істинності. Смысл цілком незалежний від тих способів, в які ми пізнаємо його істинність. По-друге, ми знаємо значення речення, якщо знаємо, в чому має полягати ситуація, якщо вона істинна. Те саме стосується ситуації, яка неістинна [теза 4.024 і далі]. Умови істинності такі, що ми можемо і не мати способу для прийняття рішення щодо істинності/хибності смислу. Істинність речень не залежна від наших тверджень про неї. Необхідна істина завжди логічна, а логічна необхідність не залежить від того, що діється в світі. Тож вона не залежить і від нашого знання і наших способів пізнання, а також і від природних мов. Отже, твердження епістемології не має цінності для з'ясування істинності знань.

У "Щоденниках 1914-1916 років" Вітгенштайна міститься ще один важливий мотив проти теорії пізнання. Зокрема, йдеться про те, що підпорядкування імен їх значенню/предмету є психологічним [3, 202]. Таке підпорядкування постає внаслідок "ментальної" (чи психічної) дії, яка полягає у гадці про те, що певне слово позначає певний предмет. Така психічна дія - це вольовий акт підпорядкування слову певного предмета. В іншому записі в "Щоденниках" Вітгенштайн твердить про відчуття, в якому йдеться про відношення між іменами і предметами. "Звідки це відчуття: все, що я бачу..., може підпорядковуватися певному імені; що, як не це, нам слід називати іменами?" [3, 144]. Такими простими предметами, що підпорядковуються словам, виступають пункти (найменші одиниці простору/відчуття, *minima sensibilia*) в полі бачення [3, 136; пор. також із с. 142]. Це становить приклади тих мустерів речей, які можна підпорядкувати іменам у теперішній момент, тобто надати іменам можливість указати в бік таких пунктів.

Зв'язок між значенням і річчю забезпечує воля. У "Щоденниках" Вітгенштайн неодноразово звертається до цієї теми. Зокрема, він пише: "Значення набуває річ саме через її співвіднесеність із моєю волею" [3, 177]. Це твердження пов'язано з тезою 5.61: "Чого ми можемо не мислити, того можемо не мислити; тому ми можемо не говорити, про що можемо не думати". На основі такого судження Вітгенштайн доходить висновку про можливість істинності соліпсизму. Парадокс, але розвиток ідей Фреґе, який вважав соліпсизм однією з головних вад психологізованої філософії, призвів до виправдання соліпсизму Вітгенштайном. Молодий філософ підкреслював, що "тільки через зв'язок зі мною, з моєю волею світ чи життя набувають свого смислу" [3, 176].

Вітгенштайн віддає волі центральну роль не тільки в логіці, а й у семантиці. У "Щоденниках" він посилається на те, що скелет мови набирає м'язів та крові лише завдяки психічним механізмам і що логічний синтаксис набирає семантичного виміру завдяки гіпотетичним психічним процесам, якими має опікуватися психологія як одна з природничих наук. Його думка, здається, працює в такому напрямі. Знаки стають справжніми символами лише в мисленні, оскільки тільки воно дає метод проектування. Мислення і мова - одне й те саме: "Мислення є свого роду мовою. Адаже думка є також логічним образом речення, а так - і свого роду реченням" [3, 175]. Думка як речення складається не зі слів, а з психологічних елементів, що відповідають за значення слів та мають безпосередній зв'язок з дійсністю. Та які саме ці елементи і як формується їх відношення до дійсності - усе це не обходить Вітгенштайна, адже це справа психології [3, 274]. Він висновує, що еквівалентами є: речення, мова, мислення, світ. Але спосіб довести це на рівні "природничої науки" лишається справою психології, отже - теорії пізнання.

7. Тож підсумуємо відповіді на питання про підстави Вітгенштайнової відмови від питання, "як можливе пізнання взагалі", на користь питання, як можливо репрезентувати те, що є". По-перше, нецікавість епістемології для справжньої (тобто заснованої на логіці) філософії полягає в незалежності смислу від способу пізнання його істинності. По-друге, визнання істинності не залежить від нашої переконаності у тому, що ми знаємо спосіб її визначення: істинність речень не пов'язана з нашими твердженнями про неї, тобто з нашими способами пізнання і природними мовами, якими користуємось. Підпорядкування імен їх значенню/предмету є психологічним, отже, нерелевантним для філософії. Отож, твердження епістемології не мають цінності для з'ясування істинності знань.

Такий радикальний висновок створив нову (добре підготовлену Фреґе, Муром і Расселом) ситуацію, яка стала підґрунтям для зростання кількох логістичних традицій у філософії: логічного емпіризму, аналітичної філософії мови та багатьох окремих теорій, зокрема теорії мовних актів. Однак висновки Л.Вітгенштайна цього часу

автор заперечив досить скоро. Наприкінці життя Вітгенштайн виправдовував епістемологію як єдиний спосіб філософії мислити очевидність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hacker P.M.S. *Einsicht und Tдuschung. Wittgenstein ьber Philosophie und die Metaphysik der Erfahrung.* - Fr.a.M., 1978.
2. Russel B. *The Principles of Mathematics.* - London, 1967.
3. Wittgenstein L. *Tagebьcher 1914-1916 // Wittgenstein L.Werkausgabe.* - Fr.a.M., 1969. - Band 1.
4. Wittgenstein L. *Tractatus logico-philosophicus // Там само.*
5. Витгенштейн Л. *Голубая книга.* - М., 1999.
6. Рассел Б. *Вступ // Вітгенштайн Л. Логіко-філософський трактат.* - К., 1995.
7. Руднев В. *Божественный Людвиг.* - М., 2002.
8. Серл Дж. Р. *Введение // Философия языка.* - М., 2004.
9. Фреге Г. *Основы арифметики.* - К., 2001.
10. Фреге Г. *Смысл и значение // Фреге Г. Избранные работы.* - М., 1997.